

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

КОЛОДІЙ Сергій Юрійович,

доктор економічних наук, професор,

завідувач кафедри менеджменту та інформаційних технологій

Черкаського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи»

email: kolodij_sergei@ukr.net

Анотація. Досліджено проблеми трансформації інституціонального середовища фінансового сектору економіки України. Окреслено види трансформацій реального та фінансового секторів економіки в умовах загальної системної трансформації.

Виділено три підходи до оцінки перехідних (трансформаційних) процесів. Описано ключові характеристики інституціональних змін у рамках інституціональної трансформації. Досліджено складові індексу моніторингу реформ як базового показника оцінки трансформації інституціонального середовища в Україні. Показано, що трансформація являє собою зміну формальних інститутів, може призвести до поліпшення інституціонального середовища та зниження трансакційних витрат, але сама по собі призводить до виникнення трансформаційних трансакційних витрат. Оцінку результатів трансформації доцільно проводити на основі зіставлення трансакційних витрат, що були понесені в процесі її проведення, з отриманими вигодами та оцінки динаміки глобальних індексів, що дозволяють визначити якість інституціонального середовища.

Ключові слова: фінансовий сектор, економіка України, інституціональне середовище, трансформаційні зміни, соціально-економічний розвиток, індекс моніторингу реформ.

Постановка проблеми. Традиційно фінансові ринки розвиваються динамічніше за інші, виступаючи своєрідними «агентами змін» траєкторій соціально-економічного розвитку та запроваджуючи нові методи, принципи та інструменти реалізації операцій. Сьогодні тенденції розроблення, запровадження та централізованого переходу на масове використання технології управління великими масивами інформації та систем їх захисту на основі «block chain» прийшли саме з фінансового сектору. Навіть ідея запровадження нової системи децентралізованих платежів, в основі яких лежить використання криптовалют, яка на сьогодні є вельми дискусійною та має неоднозначне

Анотація. Исследованы проблемы трансформации институциональной среды финансового сектора экономики Украины. Определены виды трансформаций реального и финансового секторов экономики в условиях общей системной трансформации. Выделены три подхода к оценке переходных (трансформационных) процессов. Описаны ключевые характеристики институциональных изменений в рамках институциональной трансформации. Исследованы составляющие индекса мониторинга реформ как базового показателя оценки трансформации институциональной среды в Украине. Показано, что трансформация представляет собой замену формальных институтов, может привести к улучшению институциональной среды и снижению трансакционных затрат, но при этом генерирует трансформационные трансакционные затраты. Оценку результатов трансформации следует проводить на основе сопоставления трансакционных затрат, понесенных в процессе ее проведения, с полученными выгодами и оценки динамики глобальных индексов, позволяющих определить качество институциональной среды.

Ключевые слова: финансовый сектор, экономика Украины, институциональная среда, трансформационные изменения, социально-экономическое развитие, индекс мониторинга реформ.

сприйняття як у суспільстві, так і в експертному середовищі, сама по собі є достатньо інноваційною для формування нових напрямів трансформації не тільки фінансового сектору, а й суттєвої зміни інституціонального середовища, у рамках якого функціонують соціально-економічні системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми трансформації фінансового сектору економіки в умовах інституціональних змін досліджували представники як західної економічної науки, так і вітчизняні вчені. Серед закордонних науковців виділимо роботи Дж. Гелбрейта, Я. Корнаї, С. Кузнеця, В. Леонтєва, Д. Норта, А. Ноува, Дж. Сакса, Дж. Стігліца, М. Фрідмана

та багатьох інших. Питання інституціональних трансформацій фінансового сектору економіки України досліджували О. Барановський [1], В. Геєць [2], Ю. Коваленко [3], С. Міщенко, В. Опарін, В. Федоров, С. Циганов [4], Д. Чистилін, А. Чухно [5] та інші. Проте проблеми трансформації інституціонального середовища фінансового сектору економіки України потребують поглибленого аналізу та оцінки в контексті виявлення швидкості та глибини процесу реформ в Україні.

Метою статті є дослідження процесів трансформації інституціонального середовища фінансового сектору економіки України на основі аналізу інституціональних змін, пов'язаних із запровадженням економічних реформ, оцінка їхніх потенційних результатів та напрямів.

Виклад основного матеріалу. Трансформація фінансового сектору проводиться під впливом загальних трансформаційних процесів та змін інституціонального середовища, у рамках якого відбувається розвиток реального і фінансового секторів економіки [6, с. 25]. У цілому необхід-

но розглядати три основні види трансформацій, що пов'язані з реформуванням як соціально-економічної системи, так і окремих секторів економіки:

- 1) загальна системна трансформація, що передбачає перехід від одного типу або підтипу економічної системи до іншого;
- 2) трансформація реального сектору економіки;
- 3) трансформація фінансового сектору економіки.

Загальна системна трансформація змінює принципи побудови економічної системи, функціонування товарного та фінансового ринків, механізми розвитку національної економіки. Таким чином, вона впливає на розвиток як реального, так і фінансового секторів економіки. У свою чергу, трансформація окремих секторів економіки може або впливати, або не впливати на хід загальної системної трансформації та трансформацію інших секторів. Можливі варіанти взаємного впливу вказаних видів трансформації відображені у табл.

Таблиця

Трансформація реального і фінансового секторів економіки в умовах загальної системної трансформації

Види трансформацій	Загальна системна трансформація	Трансформація реального сектору	Трансформація фінансового сектору
Загальна системна трансформація	+	+	+
Трансформація реального сектору	-/+	+	-/+
Трансформація фінансового сектору	-/+	-/+	+

Примітка. Складено автором.

Трансформація соціально-економічної системи та фінансового сектору економіки держави також визначається обраною концепцією, яка може бути обрана серед основних видів: «шокової терапії» та «градуалізму».

Концепції «шокової терапії» і «градуалізму» найчастіше використовуються при описі трансформації національної моделі господарювання від командно-адміністративної до соціально-орієнтованої ринкової економічної системи.

При цьому внесок вітчизняних учених у розробку теорії швидкості і характеру проведення інституціональних трансформацій є суттєвими. Однак вони, по суті, є описом двох досить протилежних варіантів інституціональної трансформації. Серед основних варіантів подальшого розвитку системи після проходження точки біфуркації спинимося на двох класичних: «шокова терапія» і «градуалізм».

Країни колишнього соцтабору при переході до ринкової економічної системи зіштовхнулися з багатьма проблемами, пов'язаними з цим процесом. Найголовніше питання, яке хвилювало реформаторів, – який шлях трансформації обрати? Існує дві абсолютно протилежні концепції проведення ринкових реформ – це «градуалізм» і «шокова терапія». Під терміном «шокова терапія» традиційно розглядається комплекс радикальних економічних реформ, спрямований на оздоровлення економіки і виведення її з кризової ситуації. Автором терміна «шокова терапія» стосовно економічної трансформації вважається професор економіки Гарвардського університету, економіст Джефрі Сакс, який розвинув неоліберальну концепцію Мільтона Фрідмана, яка, у свою чергу, була пов'язана із трансформацією саме фінансового сектору економіки держави та її монетарної політики [7, с. 57–58].

Елементи «шокової терапії» як теорії економічної трансформації сформувалися ще в 1940-х роках у рамках ліберальної концепції в Німеччині, коли відмова від адміністративних методів господарювання стала стартом для формування основ ринкової економіки. Уперше ж теорія «шокової терапії», заснована на пропозиціях М. Фрідмана, була застосована відносно Чилі. Основними напрямками шокової терапії М. Фрідмана стала децентралізація державного управління, індивідуалізм, взаємозв'язок прискорення інфляції і спаду виробництва. Державі, як вважав Фрідман, потрібно відмовитися від послідовної грошово-кредитної політики і, фактично, «залишити» економічну сферу. На його думку, «розумно тільки те, що приносить прибуток», а «ринку (ринковий механізм) абсолютно все відрегулює» [8]. Прихильники фрідманського підходу до економічної трансформації ґрунтувалися на успішності проведення монетарної політики на початку 1980-х років. Довівши свою результативність у розвинених європейських країнах, де ринковий механізм уже був сформований, політика монетаризму була покладена в основу трансформації країн Центральної та Східної Європи. Передбачалося, що за допомогою концепції шокової терапії досить внести зміни в економічні інститути і сформується ринковий механізм, який буде приносити свої позитивні результати. На думку Дж. Сакса, існують три принципи, що лежать в основі переходу до ринкової економіки, – економічна свобода, економічні угоди і приватна власність. Тому всю трансформацію можна укласти в три етапи:

– перший етап – етап стабілізації (боротьба з інфляцією, безробіттям та іншими можливими наслідками трансформації соціалістичної економіки в ринкову);

– другий етап – це період становлення ринку, період створення інститутів ринкової економіки;

– третій етап – це період, коли змінюється характер виробництва та зайнятості.

У такому разі політика формування ринкової економіки полягала у практично повній відмові від регулятивних функцій держави, ситуація покладалася на волю ринкового механізму, який повинен був почати працювати і все врегулювати. Держава ж повинна була лише підтримувати стабільність фінансової системи та протидіяти інфляції.

Отже, в основі реформ, які проводили монетаристи в Центральній Європі, була політика «шокової терапії», яка передбачала різку

лібералізацію цін, зниження державних витрат і формування бездефіцитного бюджету як основні інструменти формування ринку. Багато країн колишнього соціалістичного табору практикували «шокову терапію», у деяких з них цей досвід мав позитивні результати (Чехія, Естонія, Польща), особливо на першому етапі. Однак у низці країн, наприклад у Росії, шокова терапія не створила необхідних ринкових інститутів і тільки посилила складну обстановку.

Американський економіст Дж. К. Гелбрейт в інтерв'ю російським журналістам наголошував на небезпеці прямого дотримання рекомендацій Вашингтонського консенсусу пострадянським країнам: «Перш за все, хочу вам порадити зберегти певну стриманість щодо рекомендацій, що йдуть із Заходу. Наскільки я можу про це судити, виходячи з публікацій у пресі, ці рекомендації часто дають люди, чия сліпа прихильність ідеології вільного підприємництва і переконаність у тому, що держава не повинна відігравати ніякої ролі в економічному житті, були б згубними навіть і для нас, якщо б ми їх слухали» [9, с. 6].

Практика показала, що не завжди можливе швидке створення ринкового механізму, особливо в країнах, де тривалий час придушувалася особиста свобода громадян і царювала найжорстокіша адміністративно-командна система. Таким чином, сліпе копіювання позитивного досвіду однієї або декількох країн не обов'язково призведе до аналогічних результатів у даній конкретній країні. Як правильно відзначав Я. Корнаї, «необхідно враховувати своєрідні стартові умови перетворень. Точкою відліку є переважання суспільної власності і всесилля бюрократії, мільйонами рук досягає кожне підприємство, кожна родину, кожна людину. У цих країнах десятиліттями придушувалися суверенітет індивідуума, його незалежність, приватна власність і приватне підприємництво, політична та інтелектуальна свобода, демократичні засади і панування закону. Вони не можуть з'явитися миттєво. Ці цінності можуть бути відновлені або створені тривалим історичним процесом» [10, с. 87].

Слід зазначити, що багато відомих західних економістів, такі як В. Леонтьєв, Дж. Гелбрейт, С. Кузнець, А. Ноув, відзначали той факт, що застосування концепції «шокової терапії» українцями пострадянського табору може бути небезпечним і критично ставилися до реформи 1992 року. Оптимальним для країн – республік колишнього СРСР вони вважали поступовий і

більш тривалий перехід від командно-адміністративної економіки до ринку, який би враховував особливості радянської економічної системи і не зруйнував існуючі економічні інститути, а трансформував їх до ринкових.

Безумовно, побудова ринкового механізму господарювання не є нереальним завданням для країн, де методи шокової терапії не принесли бажаних результатів. Просто для таких країн необхідний більш тривалий період часу і поступове реформування. Власне на цьому і ґрунтується градуалістська концепція переходу до ринкової економіки.

Градуалізм – це науковий напрям, прихильники якого вивчають способи поступового переходу економічної системи з одного стану в інший. Градуалістська концепція трансформації економіки була покладена в основу реформ у Китаї, Україні, Білорусі та Росії після невдач, пов'язаних із реалізацією методів «шокової терапії». Китай є найбільш яскравим прикладом успішності реалізації методів градуалізму. Поступове реформування, збереження певного державного регулювання і контролю, а також створення інституту приватної власності сформували в Китаї умови для розвитку ринкової економіки.

Багато економістів підкреслювали той факт, що різка лібералізація економіки в країнах, які звикли до тотального регулювання і контролю, може призвести до краху економіки і створення далеко нелегітимних структур, альтернативних державним, які візьмуть на себе функції управління і контролю. Крім того, люди, які звикли тривалий час жити в умовах тоталітарної економіки, можуть виявитися не готові до різких змін. Тому градуалізм мав досить велике число прихильників. Так, академік І. І. Лукінов відзначав, що в інтересах людини, так і суспільства в цілому, необхідно приймати виключно творчі типи трансформаційних моделей, керуючись оціночним критерієм приросту ВВП і НД на душу населення, розвитку інтелекту нації, духовного її збагачення, піднесення рівня життя народу [11, с. 9].

По суті, відмінності між «шоковою терапією» і «градуалізмом» складаються тільки в періоді здійснення економічних реформ, у швидкості, з якою здійснюються перетворення, набір же інструментів побудови ринкової економіки в цілому один і той самий. Кінцевою метою реформування є створення міцних основ ринкової системи господарювання, стабілізація економіки і підтримання сталого економічного зростання.

У зв'язку з цим багато вчених справедливо вважають, що неокласичні концепції, які лежать в основі і «шокової терапії», і «градуалізму», не забезпечили бажаних результатів, а копіювання чужих моделей без урахування історичних та соціально-економічних особливостей конкретної країни небезпечно призводить до серйозних негативних наслідків.

Таким чином, проблема створення концепції трансформації економіки набула особливої гостроти наприкінці ХХ століття.

Економісти країн Заходу і країн із перехідною економікою знаходять підходи та інструменти переходу до ринку на основі наявних теорій і досвіду проведених у постсоціалістичних країнах реформ.

З позиції сьогодення можна виділити три підходи до оцінки перехідних (трансформаційних) процесів:

- 1) неоліберальний підхід (заснований на ідеях монетаристів),
- 2) інституціональний;
- 3) системний.

Неоліберальний підхід був описаний вище, на прикладі «шокової терапії» і градуалізму, тому розглянемо інституціональний і системний. Сьогодні інституціоналізм є одним з найбільш популярних і результативних напрямів економічних досліджень. Інституціоналісти реалістично підходять до вивчення економічних процесів, застосовують широкий міждисциплінарний підхід і не обмежуються використанням лише економічних методів. Використання інституціонального підходу дозволяє глибше зрозуміти трансформаційні процеси. Вивчення інститутів (законів, організацій та установ, що створюють закони) та інституцій (звичаїв, норм поведінки в суспільстві, традицій) зменшує невизначеність економічного середовища, дозволяє більш точно спрогнозувати характер функціонування економічної системи. Створення та забезпечення прав власності, на думку лауреата Нобелівської премії Д. Норта, є однією з основних передумов до виникнення ефективних інституцій [12, с. 73–74].

Крім інституціонального підходу, практика реформування диктує необхідність розроблення системного підходу до аналізу перехідних процесів. Одним з найбільш відомих економістів, який використовує системний підхід до вивчення економічних систем, є угорський економіст Я. Корнаї. Системний підхід дозволяє враховувати всі елементи і частини складної мінливої перехідної економічної системи,

вивчати її окремі економічні об'єкти, виявляти роль кожного з них у функціонуванні системи в цілому і, навпаки, вплив економічної системи на окремі її елементи. При цьому під системою розуміють як економічну систему в цілому, так і юридичні та інституціональні рамки економічної активності [10, с. 92].

Ключовими характеристиками інституціональних змін у рамках інституціональної трансформації, що визначають їхні види, в тому числі й у розрізі традиційних концепцій «шокової терапії» і «градуалізму», є такі:

- швидкість, під якою розуміється їхня інтенсивність, тобто кількість змін протягом певного періоду. Швидкість інституціональних трансформацій на відміну від інших характеристик може бути досить точно виміряти кількісно;

- сила, під якою розуміється їхня загальна кількість і ступінь змін. У цьому сенсі також використовується поняття характеру і радикальності змін;

- якість, під якою розуміється їхня незворотність, можливість імплементації та результативність як показник того, наскільки реально реформована інституціональне середовище в результаті інституціональної трансформації;

- системність або цілісність змін, під чим розуміється їхня всеосяжність і взаємозв'язок у рамках єдиної трансформаційної політики.

Фінансовий сектор економіки країни нерозривно пов'язаний з функціонуванням національної моделі соціально-економічного розвитку та наявними зв'язками між ним та реальним сектором економіки. Результат трансформації окремих секторів національної економіки країни залежить і від того, наскільки вони взаємодіють між собою та як ця взаємодія впливає на розвиток кожного з них [13, с. 78].

Ключовими характеристиками інституціональних змін, які найчастіше використовують та аналізують, є швидкість і сила, які є також і їхніми індикаторами. В окремих випадках, якщо процес реформування інституціонального середовища є одним з основних пріоритетів державного регулювання траєкторії соціально-економічного розвитку, то застосовуються спеціально розроблені індикатори.

Якщо процес реформування інституціонального середовища є одним з основних пріоритетів державного регулювання траєкторії соціально-економічного розвитку, то слід застосовувати спеціально розроблені індикатори. Наприклад, для оцінки інституціональних змін в Україні група експертів зі складу громадського центру підтримки реформ «VoxUkraine» розробила індекс моніторингу реформ (iMoPe), який розраховують раз на два тижні і відповідно до прийнятої методології цей індекс може набувати значень від -5 до $+5$ (рис. 1).

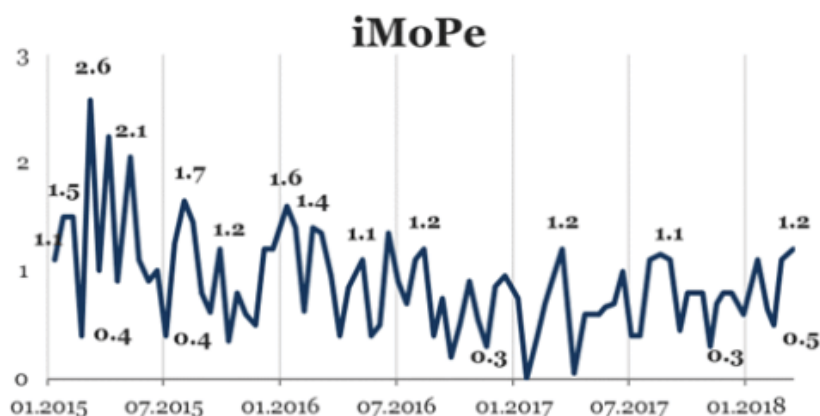

Рис. 1. Динаміка індексу моніторингу реформ в Україні у 2015–2018 рр. [14]

Таким чином, цей підхід поєднує використання методу експертних оцінок та інтегрального показника. **Індекс моніторингу реформ** – це аналітичний інструмент, призначений надати кількісну оцінку прогресу економічних реформ в Україні. Він базується на оцінці експертами змін у регуляторному середовищі, які можна вважати реформаторськими або антиреформаторськими.

Цей індекс дозволяє на основі використання методу експертних оцінок кількісно визначити вплив реформ на соціально-економічний розвиток держави, встановивши межі для їх оцінки від « -5 » до « $+5$ » та орієнтир для умовного прийнятного темпу реформ на рівні « $+2$ ». Хоча сама методика складання подібного рейтингу завжди є суб'єктивною і кількісна оцінка конкретних реформ може сприйматися по-різному,

але заслуговує на увагу саме складання подібного рейтингу, фокус якого зосереджений на процесах трансформації інституціонального середовища.

Індекс моніторингу реформ призначений для комплексної оцінки інституціональних змін у різних сферах соціально-економічного розвитку, пов'язаних з проведенням реформ в Україні, та базується на експертних оцінках інституціональних змін у сфері державного регулювання соціально-економічного розвитку в рамках п'яти основних напрямів:

- 1) урядування;
- 2) державні фінанси;
- 3) монетарна система;
- 4) бізнес-середовище;
- 5) енергетика.

Як вказують розробники, «головною метою індексу є інформування суспільства щодо швидкості та глибини процесу реформ в країні.

Недостатня інформованість пов'язана з тим, що кожна державна інституція виконує свою частину роботи в межах певного вузького напрямку, а ЗМІ найчастіше приділяють увагу лише найбільш резонансним темам. Крім того, неспеціалістам часто важко оцінити, наскільки суттєвими та важливими були ті чи інші нормативні зміни» [14]. Потрібно вказати, що індекс ІМоРе є першим подібним показником у вітчизняній практиці, основним завданням якого є відслідковування інституціональних змін, що пов'язані із запровадженням економічних реформ, оцінка їхніх потенційних результатів, напрямів, визначення швидкості трансформації у розрізі п'яти вказаних напрямів.

Кожен напрям трансформації інституціонального середовища, у рамках якого відбувається соціально-економічний розвиток держави, досліджено у розрізі його складових. Усі вони представлені схематично на рис. 2.

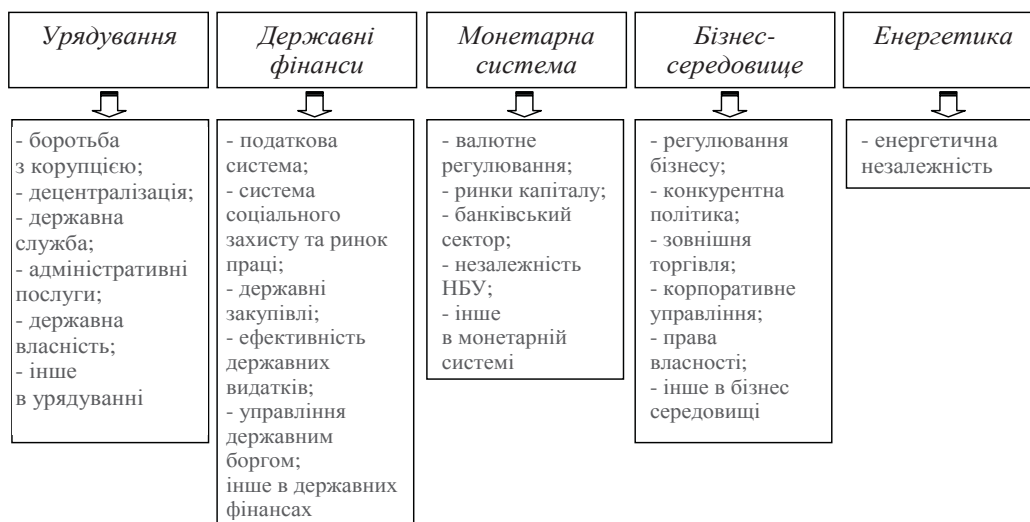

Рис. 2. Основні складові індексу моніторингу реформ як базового показника оцінки трансформації інституціонального середовища в Україні

Примітка. Складено автором.

Вибір саме цих напрямів ніяк не пояснюється, однак у них проглядаються основні заявлені напрями проведення реформ в Україні з 2015 року. Разом з тим сам факт створення системи моніторингу інституціональних змін у рамках інституціональної трансформації є важливим атрибутом досягнення цілей, задекларованих у процесі її реалізації. Виходячи зі значень й оцінки представлених вище характеристик і формуються висновки про їхню загальну результативність, а також може бути розроблена класифікація типів інституціональних трансформацій, у тому числі й у рамках «шокової терапії» і «градуалізму» як основних концепцій

трансформації соціально-економічної системи у цілому та фінансового сектору зокрема.

Крім того, незважаючи на певну суб'єктивність методики розрахунку ІМоРе, він може використовуватися для виявлення факту проведення конкретних трансформацій фінансового та інших секторів економіки, а також оцінки їх сили та швидкості. Це є дуже важливим для виявлення та оцінки синергетичного ефекту при трансформації фінансового сектору економіки в умовах розвитку глобального інформаційного постіндустріального суспільства.

Висновки. У результаті трансформації фінансового сектору економіки країни змінюється

інституціональне середовище, що представляє собою певний набір інститутів: правил, норм, процедур та ін., які можуть виникати як спонтанно, так і свідомо, та навіть імпортуватися. Кожен інститут може по-різному (позитивно, нейтрально, негативно) впливати на розвиток фінансового сектору, має свої базові атрибути та сферу застосування, а щодо його генезису може бути формальним і неформальним.

Трансформація являє собою зміну саме формальних інститутів і ставить за мету поліпшення інституціонального середовища та зниження трансакційних витрат у майбутньому, але сама по собі призводить до виникнення трансформаційних трансакційних витрат, які знижують синергетичний ефект. Крім того, результат трансформації залежить від багатьох факторів, у тому числі від швидкості та сили її проведення й обраної концепції: «градуалізму» або «шокової терапії».

Якість інституціонального середовища вимірюється доволі складно, а результат певним чином є суб'єктивним, що ускладнює процес визначення синергетичного ефекту у прямий спосіб, тобто шляхом порівняння стану фінансового і реального секторів економіки до та після трансформації. Попри це, вже є певний напрацьований теоретичний та практичний інструментарій для розв'язання цієї проблеми, зокрема для визначення точки біфуркації, оцінки швидкості та сили реформ доцільно використовувати індекс моніторингу реформ, а для оцінки якості інституціонального середовища в рамках подальших досліджень оцінювати зміни глобальних індикаторів, які різнобічно вимірюють стан інституціонального середовища, а саме: 1) індекс глобальної конкурентоспроможності (GCI); 2) індекс якості бізнес-середовища («Doing business»); 3) індекс сприйняття корупції (CPI).

Список використаних джерел

1. Барановський О. І. Чинники, сценарії та методологія дослідження трансформаційних процесів у фінансовому секторі національної економіки / О. І. Барановський // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2017. – Вип. 2 (50). – С. 230–238. – (Серія : Економіка).
2. Геєць В. М. Трансформаційні перетворення. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / В. М. Геєць, Б. Є. Кваснюк. – Київ : Фенікс, 2003. – 377 с.
3. Коваленко Ю. М. Інституціалізація фінансового сектору економіки : монографія / Ю. М. Коваленко. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2013. – 608 с.
4. Циганов С. А. Сучасні тенденції структурних трансформацій світового фінансового ринку в умовах глобалізації / С. А. Циганов // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 118. – С. 124–133.
5. Чухно А. А. Інституціоналізм: теорія, методологія, значення / А. А. Чухно // Економіка України. – 2008. – № 6. – С. 4–13.
6. Руденко М. В. Теоретичні аспекти взаємодії фінансового та реального секторів економіки / М. В. Руденко // Вісник Університету банківської справи. – 2017. – № 1 (28). – С. 21–29.
7. Сакс Д. Економіка перехідного періоду: уроки для України / Д. Сакс ; пер. з англ. А. Пивоварський. – Київ : Основи, 1996. – 345 с.
8. Фридман М. Количественная теория денег / М. Фридман. – Москва : Эльф пресс, 1996. – 131 с.
9. Гелбрейт Д. К. Мы уже преодолеваем эпоху капитализма и социализма / Д. К. Гелбрейт // Литературная газета. – 1990. – 14 февраля – С. 6–8.
10. Корнаи Я. Путь к свободной экономике: (страстное слово в защиту экономических преобразований) / Я. Корнаи ; пер. с англ. – Москва : Экономика, 1990. – С. 65–117.
11. Лукинов И. Методы и средства государственного регулирования экономики переходного периода / И. Лукинов // Экономика Украины. – 1999. – № 5. – С. 8–11.
12. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – Москва : Начала, 1997. – 190 с.
13. Руденко М. В. Трансформаційні зміни національної економіки при проходженні точок біфуркації / М. В. Руденко // Фінансовий простір. – 2017. – № 4 (28). – С. 74–79.
14. Динаміка індексу моніторингу реформу [Електронний ресурс] // Матеріал «Vox Ukraine». – Режим доступу : <https://voxukraine.org/uk/imore-80-vesna-na-vulitsi-ukrayinskih-reform-imore-zrostaye-drugij-raund-pospil>.